

NIEKTORÉ ASPEKTY KATEGÓRIE ZÁKONA

JÚLIUS ŠVIHRAN

Klasikovia marxizmu, najmä Engels a Lenin, venovali vo svojich spisoch veľkú pozornosť aj problematike zákona. Ako materialisti a dialektici videli v zákone kategóriu, ktorá odráža hlboké, podstatné súvislosti v pohybe univerza, a tým poskytuje vodidlo pre praktické pretváranie skutočnosti.

V tejto štúdii sa sústreďujeme na tri tematické okruhy, spojené s analýzou zákona: na interakciu jednotlivého a všeobecného, pričom kriticky sledujeme spory nominalistického a realistického prístupu, na úlohu indukcie a praxe pri genéze a aplikácii kategórie zákona.

Termín zákona je, prirodzene, mnohoznačný. V našich úvahách vychádzame z toho významu termínu zákona, ako sa používa v marxistickej filozofickej literatúre. Takémuto chápaniu zákona je veľmi blízke aj používanie termínu zákona v prírodovedeckej, najmä fyzikálnej literatúre.

I

Niektorí autori privádzajú problém zákona takmer k paradoxnej situácii tým, že udalostiam pripisujú jedinečný charakter, zatiaľ čo zákonom sa už tradične pripisuje všeobecnosť. Takto postavený problém vytvára vákuum medzi jedinečnosťou udalostí a všeobecnosťou vedeckých zákonov, teórií, princípov a ľahko zvädza k idealistickému náhľadu, že všeobecné je len produktom ľudského ducha.

Spory medzi nominalizmom, realizmom a konceptualizmom zasahujú aj pri pokusoch o správnu interpretáciu a aplikáciu kategórie zákona. Na jednej strane ako markantný znak mnohých pojmov, zákonov a teórií vystupuje ich abstraktnosť, na druhej strane nemožno prehliadať plodnosť a úspešnosť ich používania vo výrobe a v technickej praxi.

Uvedené okolnosti naznačujú, že v protiklade medzi jedinečnosťou udalostí a všeobecnosťou zákonov je niečo umelé. Len čo začneme paradox podrobnejšie analyzovať, stráca svoju vyhranenú podobu. Predovšetkým nemožno popierať, že v priebehu mnohých udalostí pozorujeme opakovateľnosť, pravidelnosť a podobnosť s inými časove a priestorove vzdialenými udalosťami. O podobnosť v zložení a správaní sa opiera pojmotvorná a praktická činnosť človeka, z toho vychádza aj klasifikácia, generalizácia a predvídanie.¹ Nevyhnutnosť a všeobecnosť — pre zákon také charakteristické — nám vnucuje sama skutočnosť, príroda, a preto Engels odôvodnene hovorí o zákone ako o forme všeobecnosti v prírode,² pričom pod všeobecnosťou rozumie to, že sa s javmi stretávame v rôznych intervaloch času a priestoru.

¹ Výrazne to možno sledovať u detí: oboznamovaním sa s predmetmi okolitého prostredia, opakovaním určitých slov, prípadne reakcií si postupne osvojujú jazyk, spôsoby spoločenského správania, hygienické a pracovné návyky.

² Anti-Dühring, Praha 1949, s. 303. Tá istá myšlienka je aj v Dialektike prírody.

Určitú formu všeobecnosti zachytáva človek už v empirických generalizáciách. Schéma tohto postupu sa v literatúre obyčajne označuje ako prechod od niektorých A vyznačujúcich sa B k všetkým A s týmto znakom. Pri tomto prechode nie je ani tak rozhodujúci počet prípadov a teda kvantitatívna stránka, ako skôr vnútorné zloženie, usporiadanie a správanie sa predmetu. Hlavným zdrojom informácií o týchto stránkach je skúsenosť. Na základe skúsenosti sa poznalo, že hrieb satan je jedovatý, že mandelinka je škodca zemiakov, že levy mnoho spia atď. a pod. Na základe skúsenosti môžeme z množstva rôznych hribov určiť, ktorý z nich je satan, ktorý chrobák je mandelinka, ktorý mačkovitý dravec je lev. Na začiatku týchto generalizácií významnú úlohu má to, čo sa označuje ako ostenzívna definícia a čo v praxi robíme, keď deťom hovoríme „toto je mandelinka, toto je lev, toto je satan“.

Empirický a indukčný charakter majú aj charakteristiky označujúce vlastnosti, ako napr. jedovatý, škodlivý, lenivý a pod. Sám termín vlastnosť označuje, že ide o čosi predmetu vlastné, čosi, čo predmet môže aj v dlhšom časovom období odlišiť od ostatných predmetov. Opisom vlastností, vzťahov a správania sa zaraďujeme predmety do skupín, tried, čím sa jednotliviny zbavujú izolovanosti, výlučnosti a stávajú sa elementom logického usudzovania.³

V minulosti sa neraz vyslovoval argument, že empirická generalizácia vyjadruje len akúsi náhodnú pravidelnosť a nemôže si nárokovať charakter nevyhnutnosti. Poukazovalo sa na mylnú generalizáciu so sfarbením labutí, na aristotelovskú poučku o páde predmetov k zemi⁴ a na rôzne iné prekonané poučky. To sú historické fakty, ktoré nemožno ignorovať. Nemožno ignorovať ani to, že niekedy je ťažko jednoznačne a presne vymedziť podiel náhodnosti na priebehu udalostí.⁵ To však nič nemení na tom, že v nespočetnom počte iných prípadov s empiricky zistenými nevyhnutnosťami počítame a zariaďujeme sa podľa nich. Hume, ktorý vniesol do tejto problematiky pochybnosti, zastával zjavne protirečivé stanovisko. Podľa neho skúsenosť prináša len následnosť v behu javov a udalostí; súčasne s tým tvrdil, že jedine skúsenosť, živé dojmy majú poznávaciu hodnotu. Na inom mieste svojho známeho spisu (Skúmanie o ľudskom rozume) uvádza, že nemožno pochybovať o nevyhnutnosti v neživej prírode.

Nezrovnalosti a protirečenia nachádzame aj v Kantovej argumentácii; podľa neho rozum predpisuje zákony prírode, ktorá ostáva vecou osebe a v podstate neznámym X! Zdrojom týchto zmätkov bolo úzko individuálne, subjektívno-idealistické chápanie skúsenosti, z ktorej sa odstránilo dlhodobé starostlivé porovnávanie, analýza a schopnosť postihovať súvislosti. Táto schopnosť sa tradične pripisuje rozumu, no bez určitých základov v zmyslovej skúsenosti sa nemožno vyhnúť dileme nominalizmu a realizmu, racionalizmu a empirizmu, nemožno na úrovni súčasného poznania a dialektiky objasniť problém univerzálií.

S pozostatkami Humových a Kantových koncepcií sa stretávame aj v náhľadoch niektorých predstaviteľov logického empirizmu. Je prinajmenej „inkonzistentné“ požadovať potvrdenie zákona a generalizácií kontingentnými fakto-

³ A veda, ako hovorí Lenin, je aplikovaná logika.

⁴ Podľa Aristotela ťažšie telesá padajú k Zemi rýchlejšie ako ľahké.

⁵ Upozorňuje sa na to aj v známej pasáži v Dialektike prírody.

vými výrokmí, verifikovať hypotézy evidenciou, ktorá podľa definície má náhodný charakter, a súčasne s tým uznávať nemožnosť úplnej verifikácie či konfirmácie. Ak sa nevyhnutnosť priznáva len analytickým vetám, potom sa celý empirizmus ocitá na problematických základoch.⁶

Podľa učenia logického empirizmu všetko poznanie — okrem matematiky a logiky, ktoré majú osobitný charakter — možno redukovať na elementárne zážitky či zmyslové údaje. Tento redukcionizmus naráža na ťažkosti pri „explicácii“ niektorých dôležitých pojmov. Medzi také patrí aj pojem zákona. Príznačné pre tento pojem je, že prekračuje okruh elementárnych zážitkov, že predstavuje čosi viac ako zhrnutie doterajšieho počtu preskúmaných prípadov, pretože dovoľuje predvídať a vysvetľovať.

Zákony uvádzané v príručkách fyziky, chémie, biológie nemožno ignorovať. Preto niektorí prirovnávali vedecké zákony k nevyplneným šekom, iní ich pokladali za pravidlá na odvodzovanie singulárnych faktových výrokov. Podľa konvencionalistov sú to na dohode založené definície, podľa instrumentalistov vhodné nástroje na riešenie problémov. Natíska sa myšlienka, že uvádzané postrehy potrebujú spoločný menovateľ. Týmto spoločným menovateľom, základom je priznanie, že pojmy zákona, nevyhnutnosti, príčinnosti, náhodnosti sú ľudským vyjadrením stránok procesov a udalostí, prebiehajúcich v objektívne jestvujúcom materiálnom svete.

Tradíciou udržiavané predsudky nedovoľujú niektorým západným autorom zaujať takéto jasne materialistické stanovisko. V záujme pravdy treba však konštatovať, že i medzi nemarxistickými autormi je dnes nemálo takých, ktorí priznávajú objektívne základy zákona, nevyhnutnosti, všeobecnosti, príčinnosti a vystupujú proti ich subjektívnej interpretácii. Do pozadia ustupuje náhľad, že ide len o vec vkusu či terminológie, a silnie presvedčenie, že ide o chápanie a riešenie závažných metodologických a svetonázorových problémov.

II

Poznanie zákonov sa opiera o prípady, ktoré sa stali v minulosti a ktoré sa stávajú v krátkom časovom intervale prítomnosti. V literatúre sa to obyčajne označuje aj tak, že z doterajších prípadov usudzujeme na prípady budúce, na prípady ešte nepreskúmané. Keďže pri niektorých zákonoch ide o nevyčerpatelné množstvo možných prípadov, naráža problematika filozofického objasnenia kategórie zákona na veľmi obťažné problémy.

Riešenie týchto problémov sa uberalo rôznymi cestami. Hume a po ňom niektorí ďalší autori sa prikláňali k náhľadu, že poznanie zákonov sa zakladá na zvyku; indukciu, zákon možno podľa nich objasniť psychologicky.⁷ Početná skupina autorov sa vzdáva pokusu ospravedlniť indukciu a zákony logicky a uspokojuje sa pragmatickými úvahami typu: ak chceme dosiahnuť také a také ciele, musíme na základe doterajších skúseností použiť také a také postupy, také a také

⁶ Na niektoré nedostatky koncepcie logického empirizmu poukázal známy americký logik W. V. O. Guine. Pozri Dva dogmaty empirizmu v knihe Z punktu widzenia logiki, Varšava 1969.

⁷ Takýto náhľad vyslovil aj Wittgenstein vo svojom známom Traktáte.

prostriedky. Doteraz sa v tomto ohľade najlepšie osvedčili indukčné postupy, a preto ich treba aj naďalej používať.

Netreba osobitne upozorňovať na to, že uvedená pragmatická úvaha je kruhová a neobjasňuje rozhodujúcu otázku, ako možno z predchádzajúcich prípadov extrapolovať, projektovať, usudzovať na nasledujúce prípady, na budúce udalosti. Na túto otázku neodpovedá uspokojivo ani pravdepodobnostná koncepcia indukcie a zákona. Ak totiž chápeme pravdepodobnosť v zmysle neinterpretovaného kalkulu, treba ju pri použití dodatočne doplniť mimomatematickými predpokladmi; ak chápeme teóriu pravdepodobnosti ako učenie o reálnych dejoch a udalostiach, nezaobídeme sa bez určitých ontologických predpokladov, bez „metafyziky“, o ktorej tak pohŕdavo hovoria niektorí predstavitelia logického empirizmu.

Za takýto základný predpoklad pokladajú niektorí autori aj princíp kauzality, s ktorým sa stretávame vo viacerých formuláciách. Podľa jednej formulácie každá udalosť má svoju príčinu, podľa ďalšej rovnaké príčiny v rovnakých podmienkach vyvolávajú rovnaké účinky a podľa najnovšej formulácie, ovplyvnenej ideami modernej fyziky, rovnaké príčiny v rovnakých podmienkach vyvolávajú s rovnakou pravdepodobnosťou rovnaké účinky.⁸ Z hľadiska nášho problému sa k uvedeným formuláciám natískajú nasledovné pripomienky:

1. Zovšeobecnenie v nich má indukčný charakter, a preto je v nich obšiahnutý určitý prvok pravdepodobnosti, hypotetickosti.

2. Uvedené formulácie vystupujú v prítomnosti. Pre praktický život je však dôležité, či si zákony pôsobiace vo svete zachovávajú svoju platnosť aj v budúcnosti a či sa prípadne nezmenia.⁹

Uvedenú otázku možno čiastočne zodpovedať poukazom na vedecky zistené konštanty, invarianty a zákony zachovania. Ďalej možno poukázať na značnú opakovateľnosť a poriadok v priebehu dejov a udalostí. Uvedená otázka má však filozofický charakter a treba ju objasniť filozofickými prostriedkami. Základný význam tu má materialistická myšlienka, že svet objektívne jestvuje v priestore a čase a riadi sa svojimi vlastnými vnútornými zákonitosťami. Zmyslom vedy je odhaľovať a primerane formulovať objektívne závislosti dejov a udalostí. Preto predpoklad o objektívnom charaktere zákonitostí má nielen svetonázorový, ale aj metodologický dosah.

Okolnosti, ktoré pôsobia na udalosti, určujú ich priebeh. Keď tieto okolnosti poznáme len čiastočne, môžeme len čiastočne určiť a predvídať ďalší vývin.¹⁰ Analýza ukázala, že na priebeh dejov a udalostí pôsobí vždy aj veľké množstvo náhodných činiteľov, že deje nemožno nikdy sledovať v úplnej izolácii od okolia. Tým boli otrásené metodologické základy mechanizmu s jeho absolutizovaním jednoznačných súvislostí; do vedy sa dostala myšlienka kvalitatívnej mnohostrannosti typov závislostí a zákonov.

⁸ Pozri KRAJEWSKI, W.: *Związek przyczynowy*, kap. VIII, Varšava 1967.

⁹ Túto otázku nemôže dialektika ignorovať už preto, že hlása ustavičný pohyb a zmenu.

¹⁰ Podnetné myšlienky k tejto otázke rozvíja RÉNYI, A. v knihe *Briefe über die Wahrscheinlichkeit*, Budapest 1969, s. 54 n.

Pokiaľ ostávame v rovine všeobecných teoretických úvah, zdá sa nám problém zákona a indukcie takmer neriešiteľný. Len čo pristupujeme k problému prakticky, začína sa javiť v inom svetle.¹¹

Náš denný život, výroba, technika, praktická činnosť v najširšom zmysle slova sa zakladajú na očakávaniach o určitom správaní sa predmetov, o určitom priebehu dejov a udalostí. Hovorí sa tomu induktívne správanie a niektorí známi a seriózni autori pokladajú za vhodnejšie používať tento termín namiesto termínu induktívne usudzovanie. V praxi sú situácie, keď vieme s istotou povedať, čo sa stane, keď ... a čo by sa stalo, keby ...

Keď udalosti prebiehajú inak, ako sme očakávali, hľadáme príčiny, pokúšame sa objasniť odlišný priebeh, resp. korigujeme a spresňujeme svoje pôvodné predstavy. Výraz príčina v tomto kontexte vôbec nie je náhodný; poukazuje na to, že kategória príčinnosti vystupuje aj pri objasňovaní jednotlivých prípadov. Tým, že zaraďuje jednotlivý prípad do závislosti, spája jednotlivé so všeobecným, všeobecné princípy so singulárnymi faktami, dovoľuje vysvetľovať a predvídať, dovoľuje prechody od tejto príčiny a tohto účinku k príčinám a účinkom určitého druhu. Tým umožňuje povzniesť sa nad úzky okruh bezprostrednej skúsenosti, umožňuje racionálne obsiahnuť široké oblasti javov a udalostí.

Hoci budúce javy nemôžeme bezprostredne poznávať, nie je cieľavedomá činnosť ľudí tápaním v úplnej neistote. Počítame s tým, že určité predmety, osoby, vzťahy, závislosti ostanú rovnaké, zachovávajú v určitých ohľadoch svoj charakter, svoju totožnosť. S čím sme sa za určitých okolností stretávali v minulosti, stretávame sa aj v prítomnosti. Očakávanie, že to bude tak aj v budúcnosti, sa ťažko zdôvodňuje logicky, zato sa nespočetne mnohokrát potvrdzuje prakticky. Nemožnosť dôkazu princípu indukcie, čo niektorí autori pokladajú takmer za „škandál“, sa z materialistického stanoviska javí v novom svetle. Ak materiálny svet jestvuje v priestore a čase, ak v tomto svete ľudstvo po tisícročia žije, pracuje a poznáva, niet dôvodu prikladať veľkú váhu pochybnostiam skeptikov a idealistov rôznych odtieňov. Na argument: keby nebolo človeka, nebolo by ani vedy, ani vedecských zákonov, možno poznamenať, že bez základu v objektívnej skutočnosti by sa zákony vedy nedali ničím odlišiť od výmyslov fantástov a šarlatánov, veda by stratila svoj objektívny charakter, záväznosť v prístupe k zákonom, ktorá spočívala v tom, že sa zákony v praxi stále používali, v teoretických úvahách sa im však pripisovala hypotetická platnosť s väčším alebo menším stupňom pravdepodobnosti. U niektorých autorov to vyúsťuje v probabilizme, podľa ktorého všetko poznanie založené na skúsenosti je len pravdepodobné.¹²

Praktická činnosť však v niektorých ohľadoch odporuje probabilizmu. Aplikácia všeobecných zákonov a pravidiel na jednotlivé prípady prináša v obrovskom počte prípadov zhodu s očakávanými výsledkami, potvrdzuje ich hodnovernosť, resp. užitočnosť. V takýchto prípadoch potvrdenie nie je zázrakom, ale len dô-

¹¹ To si uvedomoval už Hume.

¹² Výslovne to tvrdí napr. E. Nagel.

sledkom toho, že sa za daných podmienok stretáme s „tými istými“ pôsobiacimi zákonmi, príčinami, závislosťami. Tým sme sa opäť priblížili k princípu kauzality v jeho rôznych variantoch a k predpokladu o reálnej existencii sveta v čase a priestore,¹³ ktorý je nutnou a dostatočnou podmienkou vedeckého vysvetľovania a predvídania.

Predvídanie umožňuje využiť zákony na prospech spoločnosti a dovoľuje účinne predchádzať nežiadúcim javom; tým, že znižuje riziko rozhodovania, podstatne prispieva k uskutočňovaniu zámerov, cieľov a plánov jednotlivcov, ako aj veľkých spoločenských skupín.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ КАТЕГОРИИ ЗАКОНА

Юлиус Швиhrан

Предположение о существовании объективно существующей закономерности, познаваемой человеком, соответствует не только принципам материалистической философии, но и методологическим требованиям науки. На этой основе можно подать адекватную концепцию научного объяснения и предвидения, которые представляют собой нечто большее, чем лишь полезные гипотезы для упорядочения опыта, исходящие из конвенции, определения или всего лишь инструменты для решения когнитивных затруднений.

SOME ASPECTS OF THE CATEGORY OF LAW

Július Švihran

The presupposition of the existence of an objectively existing reality cognizable by man corresponds not only to the principles of materialist philosophy, but also to the methodological demands of science. On this basis an adequate conception of scientific explanation and anticipation can be presented that represent much more than only useful hypotheses for arranging experience, for definitions based on convention, or than mere instruments for the solving of cognitive difficulties.

¹³ Tento predpoklad prijímajú aj niektorí pozitivisticky orientovaní autori. Pozri KRAFT, V.: Erkenntnislehre, Wien 1960, s. 325.